

Islama eta euskal herritarrak

Zenbait topaleku historiko gogoratzuz

Joseba Intxausti*

Islama eta euskal herritarrak: hau da, erlijio “arrotz” bat eta Euskal Herriko herritarrak dira aipagai ondo-ko orrialde hauetan. Kronologia jarraitu edo etenean, harreman horien iraganak bere alde geografikoa, ikusmolde ideologikoak eta antolaera sozialak izan ditu, denak ere aldakorrak eta garaien arabera gorpuztuak. Eta horrekin guztiarekin batera, bizikidetzeta gutxi-asko harmoniatsua nahiz gatazka bortitzeko arbuio erlijioso eta sozio-kulturalak egon dira mundu horren barnean eta inguruetan.

Jada Islama ez da arrotza gure artean. Urtero 15.000ren bat etorkin dator-kigun honetan (2007ko datua), horietako laurdena izaten da Herrialde islamiarretatik heltzen dena, IKUSPEGI Inmigrazio Behatokiaren kalkuluen arabera. UCIDE-k eman dituen estatis-

tikek diotenez (2008), 27.492 islamiar bizi dira Hegoaldean, horietako 773 espainiarrak dira eta gainerakoak atzerriarrak. Bestalde, egin kontu, Turkia eta beste gaurko hautagaiak Europar Batasunean sartuko balira, ia 97.000.000 islamiar izango liratekeela bertan.

Islamak, bada, gaurkotasun hazkorra du Euskal Herrian eta inguru sozio-politikoan. Horregatik, ez dago batere lekuz kanpo, islamiarrek gurean izan duten historia eta euskal herritarrok erbestean ere Islamarekin izan ditugun harremanen iragana orrialde hauetan aurkeztea.

1. Espazioan eta denboran zehar

Geografia historiko islamiarrek, gure kasuan, Euskal Herria bera du

* Historialaria. “Kulturarako Euskal Fundazio”ko idazkaria. Donostia

lehenengo eszenatokitizat, VIII. mendetik honako euskal herriak alegia, nahiz eta desberdina izan zen geografia horren barruko euskal Lurralde ezberdinetan Islamaren presentzia.

Iparraldeak ez zuen Islamik ezagutu (salbuespeneko uneren bat kentzen bada, behintzat: 1610); Gipuzkoak eta Bizkaiak hutsaren hurrengo presentzia islamiarra izan zuten, eta mairuaren kontra-ispilua datu soziologikoa baino areago baieztapen ideologikoa izan zen Aro Modernoan.

Arabak eta Nafarroak, ordea, partez bederen Islamaren ipar mugaldea suertatu zirelako, ondoko edo bertako botere eta gizarte islamiarra ezagutu zuten, batez ere *al-saifa* ('udako erasoak') deituei aurre eginez Araban, eta Nafarroan bi aldi historiko ezberdinetan elkarren ondoko bizikidetzara arautuarekin lehenengo (VIII-XV. mendeak), eta musulmanekiko kristauen arbuio politikoarekin gero (1516-1609).

Dena den, Euskal Herrian ez ezik, Islamarekiko euskal harremanek Erbestean ere izan zuten lekurik, euskal herritarrak lurralde nahiz itsaso islamiarretan marinel, merkatari, kortsari, bidaiari, konkistatzaile, preso edo misiolari gisara suertatu ziren herrietan.

Magreb-en oro har eta kortsarien gotor-hirietan (Aljer...), Turkia edo Lur

Santuetan, Maroko edo Afrika aldean hainbat euskaldun lurralde islamiarretan bizi izan da, denbora laburrez edo luza-ro. Eta, testuinguru horretan, bakoitzari egokitu zaio halako edo bestelako bizi-eragitea. Eta, pentsa daitekeenez, bi komunitateen arteko topalekuak eta bizi-moldeak aldatuz joan ziren, Erdi Aroan lehenengo, eta Aro Modernoan gero.

Erdi Aroko euskal mundu kristau-islamiar bikoitz baina elkartuan gizar-tea eta boterea saiatu ziren alde bakoitzaren eskubide-betebeharrak finkatu eta errespetatzen, lehenengo botere islamiarra nagusi zela (*xaria* islamiarraren arabera, VIII-XII. mendeetan), ondoren botere kristaua aginteaz jabetuta (Errege eta jaun kristauen babes eta ezarpenekin, XII-XV. mendeetan).

Aro Modernoan, islamiarren euskal gizarteko presentzia itxuraldatu egin zen, eta aurpegi berria izan zuen, bataio bortxatuen ondorioz islamiarrak XVI. mendean mairuzko (esp. *morisco*) bilakatu zirenean, eta berauek urte gutxiren buruan iraitziak izan zirenean. Harez gero, guztiz hondarkina izan da (oso tantaka ezagutu dena) gure egunak arteko islamiarren Euskal Herriko presentzia. Lau mendeko eten baten ondoren, azken orduko etorkinak dira orain, bertaratuta, mundu islamiarraren lekuko presenteak.

Islamiarrek eta batez ere kristauak erabili duten terminologia ugariak ere

erakusten digu nolako gizarte-bizitza ezberdinak ezagutu dituzten Kristandade eta Islamaren arteko harremanek: gertabide sozial aldakor horretan *mairu*, *sarrazeno*, *mudejar*, *muladi* (ar. *mawali*, *muwallad*), *mozarabiar*, *mairuzko* eta abar egon da. Hain zuzen, izaera sozial ezberdinak definitzeko terminoak izan dira horiek.

Eta gizarte errearen ondoan euskaldunok gure iruditeriako (*imaginai-re*) parte egin dugu inguruko edo urruneko islamiarra. Horrela, gure etnografia eta antzerkietako *mairu* eta *turkoak* dauzkagu, eta ikustekoa da nolako izenlagunak gehitu izan zaizkion euskal testuetan: itsusiak, beltzak, gaiztoak, jentilak dira mairuak euskal idazleen lumetan (OEH, s. v. “mairu”), eta antzerkietan, gerlariak. Garai galduetako obrantza handien egile ere badira mairuak, eta horren lekuko hor daude *mairu-baratzak*, *mairu-etxeak*, *mairu-hilarriak*..

Iruditeria zaharretatik errealtate politikoetara ere jaitsi izan da mairuaren euskal oroitzapena. Juduarekin batera eta interes ezagunak tartean zirela, euskal Foru eta Batzarretan espreski aipatua izan zen mairua, euskal gizartearen moldaketan berorren

ausentziari betekizun ideologiko errealak emanez, non eta hain zuzen mairu horrek presentzia historikorik eskasena izan zuen Lurraldeetan batez ere (Hiru Probintzietan)¹.

Goazen, bada, mendez mende zer dakuskegun begiratzeraz.

2. Erdi Aroko aldarte ezberdinak

Tariq ibn Ziyad eta Musa ibn Nusayr-ek bere berbere islamiartuekin Magreb-etik Penintsulara jauzi egin zutenean (711), konkistariak ez ziren heldu berehalako batean Euskal Herrira; bizpahiru urte geroago baizik, Nafarroara hain zuzen.

Ez orduan eta ez gero, Penintsulako al-Andalusek ez zuen izan batasun etnikorik, eta Kordobako Kaliferrian eskuratutako subiranotasunak eta lortutako batasunak ere (756-1031), ez da pentsatu behar mendez mendeko egonkortasun politikoa izan zutenik gero, piztutako botere-gatazkengatik ez ezik hainbat Erreinu taifatan (23) banatu zelako ere (1031). Hala ere, paradoxaz betetako garaiak egon ziren al-Andalusen: ahulezia politiko nabariaren une berean posible izan baitzen loraldi kulturalik ederrena ere

¹ Ikusiko denez, erabilitako bibliografiak mugatuta, ez dut bilduko orrialde hauetan islamiarrek kristau euskaldunei buruz esandakorik; baina, horren berri jakiteko, ikus: PÉREZ DE LABORDA, A. (1996): “Lo escrito por designio de Allah”, in: ID. (1996): *Guía para la historia del País Vasco hasta el siglo IX. Fuentes, textos, glosas, índices*. Donostia-San Sebastián: Editorial Txertoa. 295-383. X-XIV. mendeetako hemeretzi idazleren testuak biltzen ditu.

(XI. mendea), harik eta almoravideak (1086) eta almohadeak (1148) al-Andaluseko aginteaz jabetu ziren arte.

Hasteko, 713an auzo-lagun berriekin aurkitu zen, beraz, Hego Euskal Herria. Al-Andalus-ek Ebro ibaiaren iparraldean segurtatu nahi izan zuen bere Ipar Mugaldea, eta horretarako bi tresna izan zituen, armak eta aliatuak: armaz erasoko zien akordiotara heldu nahi ez zutenei (*Bambaluna*/Iruñearen kasua) edo tokian tokiko leinuen adiskidetasun seguruak bilatuko zituen.

Azken bide hau indartu ahal izan zuen Kordobak Ebro aldeko jauntxo muladiekin, Banu Qasi-ekin, hau da, islamiartu ziren agintari kristau ohiekin. Iruñea, aldiz, 718a aurretik bortxaturik aurkitu zen behar ziren zergak ordaindu eta kanpotik zetorren erasoari men egitera. Ondoko hamarkadetan, ordea, erreboltarako aukerak ez zituen galdu Iruñeak (738, 756). Kordobarrek manupean nahi zuten *bashkun*-en *Bambuluna* hura, Banu Qasi-tarren artean ere laguntzarik izango zuena, bilakatu zen azkenean nafar Erreinu berriaren sorterrria.

Bien bitartean, Banu Qasi-tarrak gertatu ziren nafar Erriberako eta Ebro erdialdeko jaun eta jabe (714-924); komeni zitzaientean Kordobarekin besoz beso joango ziren, eta/edo Iruñeko Aritzatarrekin senitar-teko bihurtu, Musa ibn Musa eta

Eneko Aritza ama beraren semeak gertatzeraino.

Garaiko politikaren itzuli-mitzuliak dira horiek, baina zer gertatu zen hemengo gizarte kristautu berriarekin? Zein status eman zion erregimen islamiarrak Erribera eta gainerako herrietako Kristauarteari? Bi erlijioen arteko kode juridiko posible batek interesik handiena baitzuen orduan, eta ondorengo mendeetan.

2. 1. Dhimmi eta mayuekin zein politika?

Sorreratik bertatik (Muhammad, 571-632) Islam-ak erlijio unibertsala izan nahi zuen, gizaki guztiengana iristeko asmoarekin jaio zen (622-633), eta *Umma*-ren (sinestunen elkarte, 623) eta Estatu islamiarraren unibertsaltasun-xede hori lehen helburua izan zen Islamaren hedakuntzan, hasi Medinatik (622) eta Kordobaraino (711). Islamaren lehen mendeko arrakasta politiko-erlijiosoak hori izan zuen helburutzat.

Fede berria hedatu ahala, herrialde eta herri berriak besarkatu zituen hasierako *Umma* txiki handituak, oin bat Pakistanen zuen (Indus ibaian, 710) eta bestea Penintsula Iberiarrean (al-Andalus, 711). Horien artean, ordu-ra arteko Herrialde biztanletsuena Pertsia gertatu zen. Hedakuntza horretan, erlijio ezberdinek ezagutu zuten

elkar, eta gizarte etniko-erlijioso gutxi-asko kontrajarriek leku egin behar izan zioten batak besteari.

Islamaren lehen orduetatik begiratu behar izan zuen *Umma* hark Arabian bertan bestelako fededunei zein tratara emango zien. Lehenengo batean Muhammadek argi adierazi zuen bere gogoia, eta bortizki jokatu ere bai inguruko enresistentziak hausteko bere erabakian (Koran 9,29):

Egin borroka, Liburua jaso ondoren Allah-gan eta Azken Egunean sinesten ez dutenen aurka, Allah-k eta Haren Mezulariak ez-zilegi egin dutena ez-zilegizat ez daukatenen eta Adorazioaren benetako praktika egiten ez dutenen aurka; harik eta jizya apal ordainduko duten eta beheragoko direla onartuko duten arte.

Islamaren Lurraldean, beraz, bi moldetako gizartea onartzen da: sinestun musulmanena eta hitzarmena adosturik *jizya* (zerga ordainduko dutenena. Konkista-uneko jokabidea arautu zuen horrek, eta irizpide hori ondoko zehaztapen hauen bidez deskribatu zuen Koranak berak, gogoan hartzeko jende-motak zeintzuk ziren aditzera emanez (Koran 22,17):

Sinesten dutenak, judaismoa praktikatzen dutenak, sabatarrak, kristauak, suaren adoratzaileak eta eransten dutenak...

Allahk bereizketa egingo du haien artean Igotze Egunean; benetan, gauza bakoitzaren Testigu da Allah.

Testua sobera argia ez bada ere, sistema soziala Islamaren arabera antolatzeko Zuzenbideak bezala politika praktikoez testu hauetan izango dute zeri heldu. Beroriek ahalbideratu izan dute Herrialde arabiarretan kristau eta juduen bizitza, eta are zabalago dena, baita *al-sabitar* edo sabatar eta *mayuekikoa*. Koraneko konkordantziatan ikus daitekeenez, kristau (14 bider), judu (21), sabatar (3) eta *mayuak* (=zoroastrotarrak) behin eta berriz aipatzen dira Liburuan: horiei guztiei gizarte islamiarrean leku arauturen bat izateko eskubidea aitortzen zaie.

Besterik da, ordea, *eransleen* historia, hau da, Allah-ren ondoan beste jainkoak jainkotasun osoan onartzen dituztenena (fr. *associationnistes*, esp. *asociadores*). Estatu islamiarretako historiako aldarte teoriko edo politiko gaiztotuagoetan kristautasunari ere salakuntza hau egingo zaio, *eransle* izatearena (gogoan har, Hirutasunaren dogma kristaua).

Irizpide korandar horien arabera, musulmanak dira lehen mailako herritarrak, baina beroriekin batera aintzaketat hartzen dira komunitate "babestuak", hau da, judu eta kristau hauek ere, islamiarrek bezala, Profetak eta

“Liburua” zituztelako (Torah, Ebanjelioak: Moises, Jesus). Antolaera sozial islamiarrak kategoria sozial berezia eman zien hauei: *dhimmi* deituen, *dhimma* zeritzan babes-hitzarmenean oinarritutakoa.

Bigarren mailako *dhimma* bat ere egon zen, partez testuaren anbiguotasunean oin hartu zuena, eta garai eta egokiera politiko ezberdinetan zabalago edo hertsiago ulertu eta praktikatu zena. Bigarren mailako *dhimma* hau lehendabizi Mesopotamiako tradizio erlijioso idatzian sorrera zuten sinestunena zen, eta berorien artean batez ere bertako jakitunena, eta bigarren, Pertiako *mag*o edo *mayu* zoroastrotarrena (hauek ere beren idazkiak baitzuzten: Avesta).

Denborak aurrera egin ahala domeinu islamiarreko espazio berrietan komenentzia politikoen araberako agerpenak ere izan zituen irizpide korandar horrek, al-Andalusen esate baterako, eta Euskal Herrian. Ikusiko dugu.

Zer zen, ordea, *dhimma* zeritzan hitzarmena, eta zein egoera sozial eskaintzen zien horrek maila bateko nahiz beste aipatutako *dhimmi* haiei? Hasteko, *Dar al-Islamen* (“Lurralde Islamiarrean”) bizitzeko eskubidea aitortzen zien ez-musulman batzuei *dhimmak*; ondoren, beren agintari, ohitura, hizkuntza eta erlijioarekin bizitzeko eskubidea

zuten babes hori zuten herriek: kristauak kristau, juduak judu, etab. Horretarako nahitaezkoa zen *Dar al-Islameko* agintarien botere gorena aitortu (Kordoba), hitzartutako zerga bereziak ordaindu (*jizya*) eta Islamaren aurka ez oldartzea.

Baldintza horiek betez gero, *dhimmi*ek “eskubide pribatu eta publikoen bermea lortzen zuten, ontzat ematen zitzairen ezberdintasun iraunkor baten truke”, eta bataiatuek beren kristau-bizitza gorde zezaketen, eta herri-bizitza normalean beren gisara parte hartu.

Dhimma edo kristau-juduen babes islamiar instituzionalaren historian egoera apetatsuak ezagutu ziren. Ez da, beraz, harrizkekoa historialarien artean *dhimma* horren iragana tolerantziaren garai eder bezala azaltzea, edo unean uneko politika arbitrario guztien aitzakia bezala. Eramangarriak edo jasanezinak izan zitezkeen “babestuei” ezarritako zergak, edo agintari islamiarren batek kristauen estatus babestuari ezarritako muga txarrak, esate baterako. Politikak botere-premien arabera joka zezakeen, eta teorikarien artean ere joera kontrajarriak agertu ziren aipatutako *dhimman*aren irizpide korandarra ulertzean.

Jada Islamaren lehen mendean, garrantzizko datu batekin topo egiten dugu: hamarrenen sistemak (*usr*) behera egin zuen Kaliferrian, eta

Estatuaren fiskalitateari bi sostengu nagusi geratu zitzaizkion bakarrik: islamiar fededunek ordaindu behar zuten *zakat* edo limosna legala, eta sinestun “babestuen” *jizya*. Bistakoak ziren egoera horrek sor zitzakeen aldarte gaiztoak: omeiatar Umar II. arekin (717-720) *dhimmiak* bilakatu ziren zergadun nagusiak, eta gaur egungo zenbait historialarik *dhimmien* esanahi historikoa klase zergadunena bezala definitzen du.

Egoera horretan, lurralde islamia- rren bat erreboltatzen bazen, *Dar al-Harb* bihurtzen zen berori, “gerra-lurralde” alegia, *jihad* edo mugako gerra santuaren jopuntu. Sarritan, *Dar al-Islam* musulman haren eta *Dar al-Harb* matxinatu horren artean mugamarra ez baizik muga-eskualdea sortu ohi zen, Ebro eta Pirinioen tartean gertatu zen bezala.

Euskal Herriko Ebro aldeak egoera aldakorrek ezagutu zituen VIII-X. mendeetan, bertako agintariak (musulmanak bezala kristauak) batean lagunkide eta bestean matxino izan baitziren Kordobaren aurrean, elkarrekin haren alde/aurka edo bakoitza bere gisara zebilela, eta batzuetan hizkuntzak ere elkarren oso ondoan zirela. Horren lekuko adierazgarria izan daiteke lekuizen hibridoren bat edo beste: adibidez, Haro ondoko *Sajazarra* (Rubierak ohartarazi duenez, 'gatzelu zaharra').

2.2. Arabako adibide argigarria (714-c. 870)

Arabiarrek Penintsulan sartu ondoren, 767a arte, beregaina ageri zaigu Araba, nafar eta asturiarrendik aparte alegia: bere gisara bizi den lurraldea da Araba.

Urte horretan aldatu zen egoera, eta ondoko politika, *al-tagr al-ala* edo “Goiko Mugaldeko” (Zaragozako) Badr gobernariak eraso eta arabarrei zerga (*jizya*) ezarri zienean, beti ere *dhimmiei* zegokien autonomia errespetatuz. Harez gero, arabarrak al-Andalus-eko parte bezala definitu zituen Kordobak.

Gertakariak interes politikoa ez ezik erlijiosoa ere badu, zeren ondoko hamarkadetako *saifaen* edo udako erasoen berri ematean, kronikari arabiarrek *dhimmi* arabarrak ez baitzituzten “kristau” bezala ezagutu, eta bai *mayu* bezala.

Kordobarentzat, *dhimmi mayuen* erregimen barruan bizi izan zen Araba (767-792), eta badirudi horrek Gorbea-raino balio izan zuela; *mayuen* estatu-tua eman zien Badr gobernariak arabar haiei, hau da, Liburu-Jendeen artean bigarren mailako egoera bat, Islamaren mugatako menpekoei eman ohi zitzaiena. Bizkaiko parterren baterako ere definizio juridiko horrek balio izan zuela esango digu historialari berak.

Hortaz, urte haietan (795, 825), Araba eta Enkartazioetan ez zegoen argi arabiarrentzat eskualde horretan ezagututakoak kristauak zirenik. Zergatik? Kordobako agintariek *dhimmi* osoen (judu edo kristauen) estatus juridikoa aitortzeko premiazkozat zeuzkaten agintari solaskide ezagunak falta zitzaizkielako; hortaz, Araban buruzagi herritar edo eliztarrik aurkitu ez zutelako. Itxuraz, arabarrak, artean, beregainak ziren bai, baina errege edo gotzainik gabeak, eta, nork daki, neurriren batean baita jentilak ere (Rubiera 1984: 388; Epalza 1985: 308). *Dhimmi mayuen* estatusa zuela, momentuz Kordobara begira jarri beharko du Arabak.

Penintsulako lurralde eta gizarteetan botere islamiarrak balio ezberdinak segurtatu nahi izan zituen: aginte politikoa (Kordobaren botere gorenaren aitoren teoriko eta praktikoa), fiskalitate segurtatua (*jizya* zergaren bilketa-sistema) eta nagusitasun erlijiosoa (*Dar al-Islam*). Erasoez esanahi erlijiosoa izan zuten gero eta gehiago garai eta lurralde horretan.

Arabarrek botere islamiarrekiko izan zuten leialtasun politikoa eskasa izan zen, eta bizitza laburrekoa; luzarotan, kordobarrentzat “lurralde mutinatu” izango da Araba (792-934). Horren ondorioz, 11 *saiifa* bortitz jasan behar izan zituen Arabako Ebro aldeak ez ezik Lautadak berak ere (801-867. urteetan).

IX. mendeak, ordea, faktore berriak ekarri zituen politika birdefinitzeko. Harez gero, kronika arabiarretan desagertu egin ziren *mayu* arabarrekiko aipuak. Jada Araban gotzainak aurkituko ditugu (Valpuesta, 804; Armentia, 881), Iruñeko Erresuma eratuz doa (Antso Gartzes I.a, 905-925), eta Asturietako Alfontso III.aren erretaldian (866-910) egoera eta indar-oreka berriak sortu ziren. Ondorioz, 934az geroztik, bukatu dira Arabako erasoaldi musulmanak. Handik aurrera *Dar al-Islameko* proiektutik at geratu zen, beraz, eskualde hori, artean Nafarroa ez bezala.

2.3. Nafarroako mairu eta dhimmiak

Arabiarrak iristean eta berehala, Nafarroa bitan banaturik aurkitu zen: baskoien betiko erresistentzia mendialdean, eta hegoaldea *Dar al-Islamen* mugen barruan. Bigarren honen eusko nortasuna ere azpimarratu digu T. Urzainki-k berrikitan.

Banu Qasi-tarrak ditugu Ebro aldean, esan dugu. Hauekin eta ondokoe-kin, Lurralde Islamiarra —nafarra eta beregaina— bere *xaria* islamiarra indarrean zuela bizi izan zen lau mendetan zehar (713-1119).

VIII-XI. mendeetan Erriberan islamiarrak eta lehen mailako *dhimmiak* aurkituko ditugu (juduak eta kris-

tauak), eta ez da aipatzen *mayu* edo jentilik bazenik. Beste eskualde islamiar askotako egoera bera dugu: Kordobako aginte gorenaren menpean, eskualdeko agintari musulmanek gobernatzen dute lurraldea, eta denak ere xariaren arabera biziko dira, hau da, lege islamiarrak sortu ohi zituen baldintzen barruan, eta erlijio-komunitate bakoitza bere autonomiarekin.

Banu Qasiak desagertuta ere (924), Erriberako Tuteran inguruan bilduko dira indar politiko, kultural eta erlijioso musulmanak, beti ere Kordobarekin leial, harik eta Erreinu Taifak etorri ziren arte (1031); handik aurrera, Tuterak ere —musulman, kristau eta judu— bere *kadiarekin* (ar. *qadi*) mende beteko autonomia politikoa ezagutu zuen, Zaragozaren itzalpean.

Tutera Alfontso Gudukariaren eskuetan erortzean (1119) egoera alde-rantzikatu egingo da, noski, aro sozio-politiko berriari hasiera emanez: geroztik, kristauak izango dira agintean, eta sinestun islamiarrak estatus juridiko berezi batekin bizi ahal izango dira, eta horretarako, kapitulazio deituak daude tarteko. Erran nahi baita, botere kristauak agintea hartzean, adostu egin zirela Erreinu kristauan islamiarrei ezagutzen zitzaizkien eskubide zibil eta erlijiosoak, izan ere Erregek saihestu egin nahi izan zuen musulmanek Erriberatik ihes egitea. Labur esanda: musulmanak *mudejar*

bilakatu ziren, Erreinu kristau bateko herritar musulman alegia.

Hortaz, azken hauek Erriberako beren lurretan geratu ziren, eta kristauak gotorleku eta herri estrategikokotan jarri ziren batez ere; mudejarrek Tuteran bertan, hiriko erdigunean urtebetez jarrai zezaketen, meskita eta guzti, eta gerorako aparteko auzoa eskaini zitzaaien. Honela laburtu du García Arenal historialariak egoera sozial berria:

En las capitulaciones se les respetaba la propiedad de sus campos y heredades, aparte de autorizarles para continuar practicando su religión, regirse por sus leyes privativas, manteniendo sus propios jueces y autoridades, y seguir pagando los mismos impuestos que antes de la ocupación cristiana.

Hala ere, goi-klase musulmanak lurralde islamiarretara ihes egin zuen, eta herritar langile xumea geratu zen bertan (nekazariak batez ere), Errege kristauaren menpe. 1353ko estatistikek erakusten dutenaren arabera, artean bada aljamarik aipatutako hemezortzi herrietako hamabitzen, eta eskualdeko biztanleriaren %17 dira mairuak: Cortes-en %59 ziren, Ablitas-en %55, etab.

Lurgintza, garraioa, artisautza eta eraikuntza izan ziren jende hauen ogibi-

de sarrienak; badakigu, gainera, XV. mendean Erregeentzat armagintzan eta hainbat eraikuntzatan lan egin zutela mudejarrek (honetan kasik monopolioa izateraino), Erriberri eta Tuterako lanak dira horren adibide bana. Eta Erregeen zerbitzuan erbestera ere joan izan ziren (Normandia, Portugal). Juduen ondoan, sendagile gisara ere saiatu ziren mairuak.

Erriberako mairu eta mairuzkoen arte eta literaturaren historia idazteke dago, *uste dut, eta ez naiz horretan sartuko* hemen; baina gogora dezadan, behintzat, Tuterako olerkari bat, Abul Abbas al-Tutili (†1126), *al-Tutili al-Ama* ('Tuterako itsua'); *Fath al-Andalus* kronikak jaso zituen beronen *jar-cha* edo amodiozko olerkiak ("que se cuentan entra las mejores del género", dio González Ollé-k).

Komunitate islamiarrak bere herri-eta erlijio-erakundeak gorde ahal izan zituen: *alkadia* zen agintari eta ordezkari nagusia, nahiz eta beronen izendapena Erregerena zen; *notario* eta eskribau arabiarrek garrantzi handia zuten komunitatean, berak baitziren lege islamiarraren eta arabieraren ezagutza zutenak; indarrean egon zen hauen egitekoea XVI. mendea arte; horiekin batera, *alfakiak* du zeregin sozio-kultural eraginkorrena, maisu, lege-gizon eta gidari erlijioso baitzen aldi berean.

Badirudi mudejar nafarrek Peninsulako beste erreinetan baino hobeki

gorde zutela beren ondare kulturala, eta horren baitan arabiera ere, Erdi Aroko azkena arte. Ez zen gauza bera gertatu aitortu zitzaizen estatus sozio-politikoarekin: *apartheid* batean bizi ziren, lege islamiarra indarra (*sunna*) galduz joan zen, Erdi Aroaren azkeneko justizia erabat epaile kristauen eskuetara pasatu, eta, oro har, herritar islamiarrak gizarteko azken mailara erori ziren, nahiz eta Erregeren babespean bizi, eta pertsegizio eta hilketarik ez zen suertatu, azken buruan mudejar-jendea emankorra baitzen (lanean jardun eta zergak ordaintzen zituena). Bestalde, esan daiteke, gainera, mairu nafarren estatusa gainerako Gaztelakoena baino hobea ere izan zela, eta agian Aragoikoena baino ere.

Erdi Aroa amaitzean garai zailagoak etorri ziren, XV. mendearen hondarreko gertakariak zirela-eta (Granadako Gerra, hango kapitulazio urratuak, kristau politika bortitzago baten hastapenak). Tsunami horrek sortutako olatuak Nafarroan sartzeko aukera izan zuen, gainera, 1512ko konkista gaztelauaren ondoren, laster Gaztelako lege bera ezarri baitzen Nafarroan ere mairu mudejarren arazo honetan (1516).

Kristautu ala erbestera joatera bortxatuta, mairu nafarrak Aragoira pasatu ziren 1516ko udaberrian: hilabete izan zuten eramangarri zituztenak eramateko. Nafarroako sorterrian utzitako ondasun eta meskitek laster izan zuten

jabe berririk: Felipe I.ak Bruselan emandako erret gutunaren arabera, mairu-auzoko etxeak kristauen eskuetara joan ziren eta Tuteran, Murchante eta Murilloko meskitak eliza bihurtu.

Aragoiko erbeste hartan zirela, Gaztela eta Aragoiko politikak harra-patu zituen osteran bere sareetan (bataio bortxatuak)², eta 1609an mairuzko guztien patu gaiztoak jo zituen Nafarroatik irteerakoak ere, eta ezinbestean bigarren erbeste urrunago batera eraman (Magreb-era gehienak). Segur aski Penintsulatik iraitzitateko 300.000 mairuzkoen artean joan ziren gure nafarrak, jada 1516az geroztik erbestetuak. Haietako hainbat Iparraldera heldu zen, gehienak Afrikara joateko, eta gutxi batzuk Ziburun edo geratzeko. Horrela bukatu zen musulman nafarren Penintsulako historia pertsonala.

3. Aro Modernoa: mairuaren oroitzapen zapuztua

Gaztelan, 1449an hasi eta 1502tik aitzina bizkorrago, odol-garbitasun arazoak gero eta leku gehiago hartu zuen herritarren igoera sozialerako

arauak finkatzean eta gizartearen antolamenduan. Kaparetasuna frogatu nahi zuenak, goi-ofizioetara igo edo zenbait Erakundetan sartu nahi zuenak jatorrizko odol-garbitasuna frogatu behar zuten. Horrekiko ziurtasun edo zalantza etniko-erlijiosoek gorako bidea samurtu edo moztu egin ziezaioketen herritarri; Sicroff-ek ongi erakutsi zigun horren historia.

Hau guztia mairu eta juduak gure lurraldetik desagertutako garaietako kontua da batik bat, haien aurka baino haien ondoko gutxi batzuei legokiekiena (1528ko estatistikak dira horren lekuko Gipuzkoan: mairuak tantaka baizik ez dira agertzen), eta Euskal Herriko odol-garbitasunarena bereziki “esportaziorako” tesi sozio-erlijiosoa izan zela esango nuke.

3.1. Gizartean eta Erakundeetan (XVI-XVIII. mendeak)

Odol-garbitasunaren arazoa borroka soziala izan zen, kristau “zahar” eta “berrien” artekoa. Lehenagokoak ahaztu gabe, 1492-1502. urteetan bortxaz, interesez nahiz sinestez kristaututako judu eta mairu bataiatu berrien onar-

² Bortxaz bataiatuen egoera erlijioso eta juridikoa gaizki-ulelertze baten gain eraiki zen XVI. mendeko Espainian: mairu gehienak ez ziren zinez kristautu, baina beren biziera islamiarra ezkutatu egin behar izan zuten, *taqiya* deituriko arauari jarraiki: horren arabera, sinestun musulmanak —arriku larrian gertatuz gero— eskubidea du bere bihotzean gordetzen duen sinesmena zuhurtziaz disimulatzeko. Horrela, bihotza leial duelarik, sinestun islamiarra ez dago fedea aitortzera behartuta. Ik. Korana 16, 106; Epalza 1992: 89-90. SOURDEL, J.; SOURDEL, D. (2007). *Dictionnaire historique de l'Islam*. Paris: PUF. s.v. “Taqiyya”.

pen-auzia izan zen odol garbiaren hau. Hortik, mairuzkoak bete-betean harra-patu zituzten garbizaletasunaren mentalitate eta arauak.

Ofizio eta karguetarako odol-garbitasunaren frogantza eskatzen zuen lege orokorrik ez zen egon Erreinuari, baina Erakundez Erakunde (Unibertsitateak, Ikastetxe handiak, Katedrale-tako Kabildoak, etab.), elkarte elkarte (Kofradiak, Ermandadeak, etab.) edo herriz herri onartuz joan zen pentsamolde honek liskar, auzi eta buruhaus-te larriak sortu zituen. Herritarrek “odol zikinik” gabekoa izan nahi zuten, susmo txarrak gabe bizitzeko.

Horretan, Euskal Herria ez zen atzera geratu; areago, Hiru Probintzie-tako “kaparetasun orokorra” (esp. *hidalgúa universal*) eta Nafarroako hainbat bailaratako aitor-semetasuna ongi frogatzeko bi argudio sinetsi nahiz asmatuak erabili ziren: alde batetik, euskarak erakusten zituen antzinakotasun eta nahasmendurik eza (hizkuntza garbi gordearen apologiak), eta judu eta mairurik izan ez genuenaren baieztapena, nolana ere kontrako historia ezaguna ahaztu eta ukatuz.

Euskal Foruetan ikusi ahal da (Bizkaikoa Foru Berrian bereziki, 1526) noblezia garbiaren horrek nolako pisu ideologikoa eta ekonomikoa ere izan zuen. Honela dio I. izenburuko XIII. artikulua:

Que en Vizcaya, no se avecinden los que fueren de Linaje de Judíos, é Moros, é como los que vinieren han de dar información de su Linaje. [...] Que ninguna de las dichas Personas, assi Christianos nuevos de Moros, é Judíos, como de Linaje de ellos, no se puedan avecindar en ninguna de las dichas Ciudades, Villa, y Lugares de el dicho Condado, y Señorío de Vizcaya, ni en sus Términos: e si algunos huviesse avecindados, los mandasse salir.

Bizkaiko Foru Zaharrian ez zen horrelakorik ageri (1452), eta uste daiteke 1449tik aurrera Gaztelan garatuz joan zen pentsaera etniko-erlijioso hark eragin zuzena izan zuela gure artean. Orella-k deskribatu digu nola joan zen indartuz Gipuzkoan hamarkadaz hamarkada mairu eta juduen ukapena euskal kaparetasun orokorrari oinarri “historikoa” emateko (1457-1528). Foru giputzak ere irizpide berak erabili zituen bere legetan, ongi ikusten zen tradizio historiko anti-mairua onartuz.

Gipuzkoan 1510 eta 1527etan erabakitakoak indarrean dirau XVI-XVII. mendeetan: “Que ningún cristiano nuevo ni de linaje de ellos no se pueda avecindar en Guipúzcoa y que los que estuvieren, salgan dentro de seis meses”. Foru-bildumetan jasota geratu zen arazo honen historia legala (Zandategi, 1583; Egaña, 1783). Araba ere honetara bilduko zen, beste bi pro-

bintzien arabera jokatu nahi zuela adieraziz (1710). Bestalde, Nafarroan han-hemen jasota dago irizpidea (esaterako, 1600eko Lege honetan: “Los que huvieren de ser escrivanos hayan de tener calidad de limpieza”).

Itxura guztiz, gure politikariek ikusi zuten nolako eragina izan zezakeen odol-garbitasunarenak euskal “kaparetasun orokorraren” tesi politiko-a Erret Gortean eta Inperioan indartu eta onartarazteko; azken finean, irizpidea zera zen: etxe pobreak kanpoko-ek bidea moztu, eta kanpo aberatsean etxekoek lan-aukera eta gorabide sozialak zabaldu (Ameriketara, adibidez).

Hau izan zen Penintsula osoan nagusitu zen pentsamoldea, eta Euskal Herrian bere gisara formulatu zena, euskal “kaparetasun orokorriari” babsa emateko. Honen guztiaren historia nahikoa xehetasunez bildu du Reguera-k berrikitan.

Erdi Aroko mairuaren eta Aro Modernoko mairuzkoaren oroitzapena aienatu egin nahi izan zen euskal gizarte eta legeetatik, gure gizarteko interesak zainduz, noski, baina baita garaiko gatazka politikoen eztenkada ere tartean zelarik: Granada (1492), Alpujarrak (1568), Lepanto (1571). Hona bertora ere iristen baitziren urruneko gertakari haiek. Horrela, saiatu ziren gure agintariak Alpujarretako mairuzko sakabana-

tuak euskal Probintzietan sar ez zitezten.

Bestalde, atzerri arrotzenetan ere mairuak arrisku gorria ziren gure itsas jendearentzat. Turko eta kortsari magrebtarren erasoetatik Mediterraneo mendebaldea garbitu beharra zeukan Koroak, Penintsula eta Italia espainiarraren arteko harremanak segurtatzeko. Zerbitzu horretan zebiltzan euskal itsasgizonak, garraioan bezala kortsari gisara edo gerratan, irabazle nahiz galtzaile. Eta preso hartutakoak Magreb-eko portuetan galtzen ziren, batzuk esklabu eta besteak nork askatuko zain... “Africa aparecía como un lugar de cautiverio en el horizonte de cualquier marinero [vasco] secuestrado en el mar” (Azpiazu).

Baina askatasunak prezio bat zuen, askotan prezio garestia. 1569an Hernanin bildutako Batzar Nagusiek ez zuten dirurik aurkitu turkoen eskuetan eroritako lau gazte azpeitiarren askapena ordaintzeko. 1587an, Donostian bildutako Batzarretan, hamalau presoren zerrenda baten inguruan da arazoa. Besterik ezean, familiek ordain-kredituak ere eskatu behar izaten zituzten senitartekoen askapenerako. Presoekin izandako eskutizketan inoiz edo beste arazo erlijioso ere ageri da: Zumaiako Patxi Ganboa gazteak (16 urte zituen) tratu txarrak jasan behar izan zituen, musulman egitera bortxatu nahi zutelako.

Herritarrek ere gogoan zuten euskal presoen hau, eta badakigu hainbat testamentutan diru eta ondasunik utzi zela haiek libratzeko. Herentzia haien egoera ezagutzeko Batzarrek azken hamalau urtetako kontuak begira zitezela agindu zuten 1581ean. Egon zen, gainera, presoen askapenerako Fundazioirik: adibidez, Joan Ibáñez de Hernani oñatiarrarena XVI-XVII. mendeetan. Holakoetan, Batzarrak ere arduratu ohi ziren ondasun hauen erabilpena zuzena izan zedin. Besterik ezean, norberaren diru eta ondasunekin ere, ahalginik handienak egin ohi zituzten presoen guraso eta emazteek, askotan bizitza osorako zama ekonomikoak gainean hartuz.

Izan zuten Erakunde erlijiosoek zeregin honetan tokirik. Alkate eta Bikarioak tartean ibili ohi ziren tokian tokiko askapen-testamentu haiena zaintzen. Askapen-harremanak ez ziren izaten erosoak, eta bide ofizialagoetatik aparte, fraide frantziskotarrek Sevilla-tik, euskaldunek Cádiz-eko Bizkaitarren Kaperatik edo mesedetakoa fraideek eta hirukoiztarrek (trinitarioek) Magreb-en bertatik lagundu izan zuten, baina denetara eta denen gustura ezin iritsirik, izan ere Korregidoreari eta Ordena askatzaileei emandako diruak ez omen ziren erabili beti gure Probintzietako presoak askatzeko. Gipuzkoak hitzarmenak zituen hirukoiztarrekin Probintzia honetan etxerik ez izan arren, limosnak bil zituzaten

“para la redempción de cautivos cristianos, especialmente guipuzcoanos y bascongados” (1561, 1661, 1740).

3.2. Euskaldunen historia pertsonalak

Erakunde eta gizarteko jokabide orokorrak horrela, hainbat euskal herritarrek esperientzia pertsonalak bizi izan ditu Islam eta islamiarrekin. Aipatuta daude presoen historiak, historia bortxatuak dira, baina egon da bestelakorik ere, norberaren ekimenez bizi izandako borondatezko harremanik. Barbarroja-ren aurka ikus dezakegu, esaterako, Matxin Mongiakoa (1540), edo Lepanto ondoko negoziatioetan Etxebarria kapitaina Turkian (1576-1581).

Izan duten esanahi erlijiosoagatik, euskal misiolariak dira lehenik gogorazari beharrekoak, euskal fraide eta mojek islamiarren arteko misioetara joan izan baitira, Erdi Arotik hona, batzuetan garrantzizko lana eginez, gainera. Adibide gutxi batzuk jasoko ditut hemen.

Euskal Herriko erlijiosoei ez zaie falta izan egokierarik musulmanen artera misiolari joateko, gehienetan herritar musulmanen arteko kristauen zerbitzuan arituz. Hori da frantziskotar, kaputxino eta Afrikako Aita Zurién kasua, adibidez (Lur Santuak, Maroko, Mesopotamia, Aljeria, Burkina Faso,

Sudan). Hori azken bi mendeetako historia da batik bat, baina badago lehenagoko besterik ere.

Gogoan hartzekoa da horrelakoen artean **Gasteizko Paskual** frantziskotarra (†1339), milaka kilometro asko ibili, Ertasiako tartariar eta kumaniarren artean hizkuntzak ikasi, nestoriar kristauei eta islamiarrei bere predikuak eskaini zizkiena, hamarkada haietan jokoan baitzegoen Ertasian mongol eta tartariarren islamiartzea ala kristautzea. Anaia Paskual, Usbek-Kan buruzagi musulmanaren babes ona ezagutu ondoren, ondoko Erregeren erabakiz hil zuten.

Mende bereko frantziskotarra izan zen **Joan Díaz de Haro**. Segur aski Balmaseda eta Urduñako Lope Jaunen semea zen fraide hau, Paris eta Tolosako Unibertsitateetan Teologia ikasia, eta Bermeoko komentua erakitzean Ordenaren ordezkari bezala ageri zaiguna (1357). Ez dut jakin ahal izan non jaioa zen, baina Bizkaiko Jaunen familiartekoa izanik, Pro-bintzial izatera iritsi eta, hainbat gorabeheraren ondoren, Marokoko Gotzain bilakatu zen (1382-1389). Ez dut aurkitu ahal izan gotzain-aldi hartako albisterik. Maroko utzi eta Dora-ko titulua hartu zuen (1389), euskal abizena zeraman beste frantziskotar batek segida ematen zion bitartean (Pedro Azkarai-k, alegia). Uste daitekeenez, mundu musulmanarekiko harremanak,

jada arautuak zeudenak, ez ziren pro-selitistak izango.

Jada Aro Garaikidean Palestinan eta Maroko islamiarretan aurkituko dugu zenbait euskal misiolari. Adibidez, 1831-1833.etan, bi taldetan 16 euskaldun ageri dira Palestinarako bidean, gero horietako bat Belengo komentuko Nagusi izan zen, A. K. Iza bergararra (†1841). Santutegiez gain, parroketan kristau arabiarren zerbitzuan zeudenez, batzuk bereziki saiatu ziren arabiera ikasten, L. Ugarte bizkaitarra (p. †1854), esateko. Eta hango Misioarekin baino hemengoekin zerikusia duen zerbait, bukatzeko: J. M. Zabala idazle-predikariaren sermoi-bilduma bat Jerusalem-eraino joan zen, hara joandako hemengo fraideren baten eskuetan.

Islamera eta kultura islamiarrera hurbiltzeko ahaleginetan bi maisu handi izan zituen Euskal Herriak XIX. mendean, Lavigerie artzapezpikua eta Lertxundi misio-burua. Garai zailetan bizialdi aberats eta eredugarriak burutu zituzten. Kolonialismo europarra Magreb osoan indar betean zegoenean lan egin behar izan zuten biok, bata Aljeretik Afrika guztirako eta besteak Marokon. Kontraesanez betetako ingurua zen hura: metropolien egitasmoak (Frantzia eta Espainia) zeuden alde batetik, armaz ezarriak, eta, bestetik, tokian tokiko herritarren buru-bihotzak bortzarik gabe irabazi nahia, kristau

mezua onargarri-maitagarri izan zedin ahaleginduz. Batak bezala besteak Ebanjelioaren *lekukotasuna* eramanez lan egin nahi izan zuten.

Xarles Lavigerie (1825-1892) Baionan jaio zen, eta Aljer-en hil. Larresoron hasi zituen bere ikasketak, Elizanburu eta Zaldubiren garai bertsuari, berehala Parisera joan eta St. Sulpice-n jarraitzeko. Sorbonan irakasle izan zen, eta Ekialde Hurbileko kristau pertsegituen aldeko ardura eman zitzaion. Metropolitan Gotzain izan ondoren, Aljer-eko Artzapezpiku (1867) eta Kardinal egin zuten (1882). Lavigerie-ren asmo nagusien artean egon ziren estilo berri batekin herritar musulmanenganaino iristea eta esklabutza desagertaraztea (1888ko kanpainak). Bi erlijioso-elkarte sortu zituen, Afrikarako gizonezko misiolariena (*Pères Blancs*, 1868) eta Afrikako Andre Mariaren Ahizpena (1869).

Badakigu nolako gatazkak izan zituen Aljer-en agintari kolonialekin (Mac-Mahon jeneralarekin, adibidez), eta nola Frantziako katolikoaren laguntza ekonomikoak jaso zituen Aljeriako bere umezurtz-etxe, ospitale eta ikastetxeetarako. Errepublikaren eta Eliza katolikoaren arteko tirabira gogorrean Lavigerie-ri egokitu zitzaion Erromaren izenean katoliko frantsesak Errepublika laikora biltzeko deia egitea.

Politika ofizialak gorabehera, bere misio-lanetan begi argiz ikusi zuen eliz jarduera hura kultura arabiarra errespetatuz burutu behar zela, ez zegoela bestelako bide jatorrik. Lehenengo Aita Zuriak Afrikarako bidean jartzean, garbi arautu zien Lavigerie-k herrien kulturarekiko jokabide zuzena: “Arabiera, berberera eta beltzen hizkuntzen ikasketa lehen egin beharra da denentzat. Bere misio-lanean herritarrei hitz egiteko Aita Zuria ez da baliatuko sekula interpretariez”. Mundu arabiarrekiko leialtasuna alde aurretik zaindu nahita, Aita Zuriaren Seminaria etorri berriak eta bertako ikasleak beren artean arabieraz mintzatzera behartu zituen Lavigerie-k.

Dena den, gaurko so egileari ez zaio gertatzen erraza pasaerako mundu batean suertatutako Lavigerie “konstantinotarra” ulertu eta garaiko kolonia/misioen arteko anbiguotasunak zuzentasunez epaitzea; dena den, Lavigerie-k lan erraldoia egin zuen Aljeriako gizarte musulmanaren mesedetan, eta hemen gogorarazi beharra zegoen. Amaitzeko, gogora dezadan Joxe Artetxe-k (1906-1971) Lavigerie-ren biografia bat eskaini zigula 1963an.

Lavigerie-ren arrastoan, egon da gero, eta badago, Aita Zurietako euskaldunik, haren obra ezagutzera emateaz gain, mundu islamiarra ezagutu eta ezagutzera eman duenik. Afrika esku-

-eskueran jarri digute Lavigerie-ren misiolari euskaldunek ere. Islamologo euskaldunen berri geroago emango dudan arren, aurrera dezadan Lavigerie-ren Afrikako Misiolarien ekarpenaz albisteren bat edo beste.

Agustin Artetxe Gorostegi (Azpeitia, 1937), Joxe idazle azpeitiarraren semea, lavigerietar misiolarien Aita Nagusia da Espainian (2005...). Lehen eliz ikasketak Donostian egin zituen (1951-1956), eta Afrikako Misiolarien artean jarraitu zituen gero (1959-1964). Erromako PISAI-n sartu zen arabiera eta Zientzia Islamiarrak ikasten (1964-1967). Hogei urtetan (1967-1987) misio-zereginak Burkina Fason eraman zituen, eta horietako bat izan zen Afrika Mendebalean (Mali, Burkina Faso, Niger, Senegal, Boli Kosta) Gotzain-Konferentziaren Islamarekiko harreman-bulegoa eramatea (17 urtez); Gotzainek eskatuta, orduan idatzi zuen *Connais-tu ton frère. Pour mieux connaître les musulmans* liburua. Espainian misio-sustapenean ibili ondoren (1987-1992), Sudanen eman zituen ondoko hamar urteak (1992-2002). 2002tik hona *Africana* aldizkari-ko idazle-gidaritza eraman du, eta Fundación Sur-en lehendakaria da³.

Justo Lakuntza Balda (Iruñea, 1944) da segur aski (hau ere “Afrikako misiolaria”) Eliza katolikotik mundu

islamiarraren harremanetarako ardura instituzional gorena izan duen euskal herritarra. Ikasketa islamiarrak Erroman (ikasketa arabiar eta islamiarrak), Tunisian (arabiera bizia) eta Londresko Unibertsitatean egin zituen (*School of Oriental and African Studies*, SOAS: “Islama eta Hizkuntza Suahilziko Literatura Islamiarra”).

Misiolari bezala, Tanzania-n hasi zen islamiarrekin bertatik bertarako harreman pertsonalak izaten (Kigoma-Ujiji eskualdean, 1969-1974), gero Herrialde berean Tabora eta Kigoman jarduteko (1978-1982). Pastoral lanarekin batera, Irakaskuntzan jardun zuen hemen, eta arreta berezia jarri Islam Suahilia ikertzen. 1975etik hona bereziki aztertu ditu Islam afrikarra ez ezik mundu islamiarrean pisu handia duten Afganistan, Indonesia, Irak, Iran, Erdi-Ekialdea eta Hurbila, Pakistan eta Turkiako Islamak.

Aditu bezala, nazioartean ibilera luzea eta aberatsa izan du: 2000-2006. urteetan Ikaskuntza Arabiar eta Islamiarren Institutu Pontifizioko Errektorea izan baita (Erroma, PISAI), aurreko urteetan irakaslea (1982-2006) eta Ikasketa-Zuzendaria (1993-2000) izan ondoren. Institutu horretatik nazioartean irakaskuntza, argitalpenak eta ikerkuntza islamiarrak sustatu eta gidatu ditu, eta *Encounter. Documents*

³ Fundación Sur-ek duen “Blog Académico”ren barnean zabaldu ohi dituen lanak ikus ditzake irakurleak

for Muslim-Christian Understanding-en argitaratzaile-lanak bete ditu (1982-1986, 1996-2000, 2004-2006).

Munduko Unibertsitateetako irakasle eta ikasleentzako adituen topalekua da Eliza Katolikoaren PISAI Institutua. Dozenaka Unibertsitate, Gobernu, Fundaziotan hitz egin du, Europa, Amerika, Asia eta Afrikako beste hainbat Herrialdetan egon da Topaketa, Kongresu eta aholku-bileratan. Imam eta Errabinoen Munduko Bigarren Kongresuan moderatzailetarako hautatu zuten (Sevilla, 2005). Islamaren alor honetan eta Euskal Herrian gai horretaz interesatuek gidatlagun ona izan dezakete Lakuntza Balda-rengan.

Lavigerie-ren inguruko lan horiek aurkeztu ondoren, gatozen zenbait frantziskotarrenak aipatzera. Lehenik, Aita **Jose Lertxundi** (1836-1896) frantziskotar oriotarra da izendatzekoa. Marokoko Misio-Burua izan zen bere azken hogeitun urteetan (1879-1896). Frantziskotarren Marokoko presentzia hori ez zen izan azken orduko kolonialismoaren emaitza, aurreko mendeetatik baitzegoen Marokon Misioaren bat, betiere Sultanaren soldadu kristauen, gatibu europarren eta Europako ordezkarien zerbitzuan.

Apaiz egin orduko (1859) eta Marokora bidaliko zutela jakinda, arabiera ikastera eman zen buru-belarri.

Han bizitzen jarrita (1862), arabiera herritarra eta literalaren ezagutza osatu eta hobetzen ahalegindu zen, eta horrela, hamar urteren buruan, argitara ahal izan zuen *Rudimentos del árabe vulgar*, 500 orrialdeko lana (1972); hurrengo hamarkadan Simonet-ekin batera, *Crestomatía árabe-española* kaleratu zuen (Granada, 1881); bere bizitzako azken urtean, *Vocabulario español-árabe del dialecto de Marruecos* eman zigun (Tánger, 1892), eta inprimategirako prestatuturik utzi *Gramática de Árabe Literal*.

Baina gramatikaria baino aski gehiago izan zen Aita Lertxundi: Maroko osoko Misio-Burua izanik, elizgobernu-gizonaren ardurak hartu zituen, Maroko eta Herrialde europarren arteko diplomazian interpretaria izan ez ezik harremanak bideratzen lagundu zuen, Sultanaren adiskide leiala zelarik eta herritar pobreen zerbitzuan saiatuz.

Marokoko musulmanen arteko Elizaren gobernu-aldi euskaldunari **Jose Maria Betanzos** gernika-lumotarrak (1863-1948) eman zion luzapena XX. mendean, lehenengo Bikario Jeneral gisara (1908), eta 1926tik aurrera Gotzain zela.

XIX. mendean, misiolarien ondoan egon zen lurralde islamiarretan ibilitako bestelako euskaldunik ere, bidaiari bezala joandakoak, batzutan herrien ohiturak ezagutzeko hurbilduak, eta

bat edo beste interes pertsonal eta kolonialak batera zirela joandakoa. Halatsu gertatu zen Murga-rekin, adibidez.

Jose M. Murga Mugartegi (Marrakina, 1827-Cádiz, 1876) da “Mairu Bizkaitarra” (*el Moro Vizcaíno*) bezala ezagutu zena, eta izen arabiarra ere hartu zuena (*El Hach Mohamed el Bagdády*), bere jatorria mozarrotu nahirik bagdadarra zela aditzera emanez. Bi bidaia egin zituen Marokora, betiere arabiarrez desgisaturik, eta alde aurretik arabiera Parisen ikasita. Bidaiarik emankorrena 1863-1866.ekoa izan zen, eta orduko oroitzapenak *Recuerdos marroquíes del Moro Vizcaíno* liburuan argitaratu zituen. Garaiko irakurle euskaldunek hor jakin ahal izan zuten gizarte islamiar jakin bat nolakoa zen (Bilbao, 1968).

Irakurgai bizia gertatzen da liburu hori, azaltzen duenagatik ez ezik idazleak erakusten digun izpiritu zoliagatik: musulmanekin kritiko, eta europarrekin ere berdin. Marokoko herrien albiste ematen du, arabiar, mairu, berebere, judu eta beltzak ditu mintzagai. Ernegatuei buruz hainbat albiste du (bada horien artean Chilali Zumalacarrengui bat): deserrotuak bizi dira, gizartetik berezita, meskitetatik gutxi agertu ohi dira. Musulmanen erlijioke-raz ere ari da: sinesgaiak, usuario erlijiosoak (erdainkuntza, eguneroko otoi-tzak, jaiak, Erromesaldia, etab.), emakumearen leku sozio-erlijiosoa, kofra-

dia erlijiosoak. Garaiko ustearen kontra, islamiarrak toleranteak ikusten ditu Murgak, beren artean eta kristau-juduekin.

Mairu Bizkaitar hau ez zen menturazale hutsa; izan zen norbait Jaurretian ere, eta Bizkaiko Aldun Nagusia izatera iritsi zen 1870ean. Cádiz-en hil zen Murga, bere hirugarren bidaiari ekitera zihoanean. Ez du biografirik falta izan, baina interesgarrienak idatzitako oroitzapen horiek berak dira.

Murgak idazlan hartan erakutsitako gizartea, Marokoko Gerrek (1859-1860, 1909-1927) eta soldadutzak erakutsi zieten euskal gazteei Protektoratuan eta Melillan edo Ceutan. Ez zen izan hori, segur naiz, kultura eta erlijioen topaleku jator eta estimatua. Gero, Gerrate Zibilean (1936), mairuen Penintsulako presentziak askorentzat estimu handirik izan ez zuen bezala.

Zorionez, armarik gabeko eta bake bidezko hurbilketarik ere bizi izan du islamiar eta euskal herritarren arteko historia honek, eta hori ere gogoraztekoa da, bere balio eta mugekin ere.

4. Sinestun islamiar eta kristauak elkarren bila ote?

Gizarte islamiarra eta kristaua, beren kodean eta jokabide sozialetan, bateko nahiz beste erlijio- sinestune-

kin zinezko elkarrizketarik gabekoak ageri zaizkigu Erdi Aroan: talde-bereizketa zen nagusi, edo konbertsioa nahi zen, ez inoren hitza entzutea. Norberaren balioak xaloki erakutsi eta inorenak bake-bakean jasotzeko jarrearik ez zen apenas ezagutu: artean (eta geroago) ez ziren posible izan, galdu/irabaziko dialektika itsutu hartan, erlijioen arteko benetako elkarren ezagutza eta harremana.

San Ignazioren autobiografian badago pasarte bat *On Kixote*-ko atala dirudiena, eta gertaera berean egia dogmatikoa eta gurutzada-gogoa bate-ratzen dituen (El peregrino, 15). Montserrat-erako bidean Iñigo Loiolakoak mairu batekin topo egin zuen, beharbada Zaragoza baino lehentxeago Pedrola-n (1522). Eztabaida sortu zen bien artean Andre Mariari buruz, baina arrazoiak emanda ere ez zen konbentzitu mairua, eta honek bidean aurrera egin zuenean, pentsakor geratu zen azpeitiarra, ez ote zuen mairua bilatu eta ezpataz jo behar Andre Mariaren haurgintzako birjintasuna ukatu ziola-ko: “Y así le venían deseos de ir a buscar al moro y darle de puñaladas por lo que había dicho”.

Horrelakoak ziren askorengan garaiko erlijio-sentiberatasuna eta mairuekiko jarrera.

Balio eta ulerpen sozio-erlijiosoak irakin beroan zeuden, eta are beroago

ageri dira 1530etik aurrera Penintsulan. Alde bakoitzak bere apologetika landu zuen, eta konbertsioak bortxatu nahi ziren hartan, norabide bakarreko apologetika zen lege agintean eta kristau herrian. Zirt edo zart egin behar zen, norberaren federekin leial izateko.

Hala ere, aurreko mendeetan, Penintsulako mairuen eta kristauen arteko mugalde erlijiosoan, eragozpen handirik gabe pasatu ziren batetik bestera jakiteak eta pentsamenduak; batez ere XII. mendetik aurrera kristauek premiazkoa ikusi zuten mundu islamiarreko sineste eta historia ezagutzea. Badago horretan Euskal Herriko datu- ren bat edo beste.

Jakin badakigu, jada 848an San Eulogiok Leiren aurkitu zuela egile anonimo baten Muhammad-en biografia, eta berorren aldakin bat bertatik eramane zuela Kordobara. Monasterio nafar horretako monjeak interesaturik zeuden, nonbait, Erribera aldeko mairuez eta haien Profetari buruzko albisteak ezagutzeaz, nahiz eta esku artean zuten biografia hura guztiz albo batera lerratua zen.

Askoz geroago, 1141-1143. urteetan, Iruñean eta Toledon egin zen mendetan baliagarri gertatuko zen lana: Koranaren eta beste zenbait liburu lagungarriren latinezko itzulpena. Cluny-ko Pedro Beneragarria izan zen lan

horien sustatzailea, “Ebro aldean” aurkitu baitzuen zeregin horretarako lantalde bat. Pedro Beneragarriak, bada, lortu zuen hemen eta Toledon lankidego eraginkor bat biltzea, eta lagun bat edo beste Iruñean aritu zen lanean. Zera dio Goñi Gaztanbide historialariak:

Lo más importante y difícil corrió a cargo de Roberto de Ketton, el cual terminó la versión del Corán a mediados de 1143, fecha en que era arcediano de Pamplona.

Ez da erraza jakiten orduko itzulpen-multzo hartatik zer izan zen Iruñean egindakoa, eta zer Toledon; baina segurua da Iruñeko kalonje ingelesak, Robert Ketton-ek alegia⁴, zeregin printzipala izan zuela une eta lantalde hartan, eta hain zuzen gure artean bizi izan zela urtetan itzultzailea (gutxienez 1143-1157etan). Garaiko nafar Errege eta Gotzainen, eta Erromako Aita Santuaren zerbitzuan ibili zen R. Ketton, burulan hauetan bezala diplomazian eta eliz gobernuan.

Koranaren latinezko itzulpen hark onarpen eta erabilpen osoak izan zituen Erdi Aroko Mendebaldean, nahiz eta haren ondoren Toledon Koranaren latinezko bigarren itzulpena ere egin zen (R. Jiménez de Rada artzapezpiku

garestarrak babestuta, hain zuzen: 1210). Beharbada hobeoa zen bigarren hau, baina Iruñekoak irabazi zuen gehienezko estimua, eta inprimategia iristean, argitaraldi ederra ukan zuen Ernazimentuan, bost liburukitan emana (Basilea, 1543).

Koranak, noski, ehunka itzulpen izan ditu⁵, eta itzulpenon historian euskaldunek lekuren bat irabazi dute, Erdi Aroan ez ezik berrikitan ere. Lehenengo **Benigno Murgiondo Ugartondo** aipatu behar da. Ezin izan dut jaso itzultzaile honen albiste garbirik; baina, berak esaten digunaren arabera, “doctor en Jurisprudencia y Auditor de Guerra Honorario” zen. Bi abizen horiek horrelakoak zituelarik, pentsa daiteke euskal herritarra zela. Ia mila orrialdetara iristen den argitalpen honetan, Murgiondok Koranaren itzulpena ez ezik sarrera luze bat ere eman zion liburuari, lau “hitzalditan” banatuta, terminologia argitu, Eliza katolikoa eta Islama alderatu, Muhammaden biografia aurkeztu eta arau korandarrak azalduz. Izenburu luzea osorik jaso gabe ere, argi dago itzultzailearen jarrera anti-islamiarra, ondoko titulua baitu argitalpenak: *El Alcorán. Traducido fielmente al español, anotado y refutado según el dogma, la doctrina santa y la moral perfecta de la santa religión católica apostólica, romana, única verdadera...* (Madril, 1875).

⁴ Ketton-ek egindako lanaz, ik. LACARRA, J. M. (1974): *Historia del reino de Navarra en la Edad Media*. Pamplona: Caja de Ahorros de Navarra. 269-270.

⁵ www.quran.org.uk/articles/ieb_quran_translators.htm

Hori horrela, bestelako jitea erakutsi dute azken hamarkadetan euskal arabista eta islamologoen; ez dira asko izan, ia beti Euskal Herritik kanpo egin dute lan, baina kalitate handiko ekarpena eskaini digute, eta nazioartean sinadura sonatuak izatera iritsi dira, batzutan.

Mikel Epalza i Ferrer-ek bizialdi akademiko aberatsa izan du. Familia bilbotar batean jaioa (Paue, 1938), bere izen-abizenak eta atxikimendu pertsonala hemengoak izan ditu. Bartzelona eta Alacant-eko Unibertsitateetan jardun du mairuzkoen historiako berezilari honek. Ikerlan erraldoia burutu du azkeneko berrogei urteetan, frantziskotar korbortso islamiar sonatu bati bere doktore-tesia eskaini zionetik hasita (*La Tuhfa, autobiografía y polémica islámica contra el cristianismo de 'Abadallah al-Taryuman [fray Anselmo Turmeda]*, 1971), berrikitan, Josep Forcadell eta Joan Perujo irakasleekin batera, *L'Alcorà* izenburuarekin liburu sakratua katalanera itzuli duen arte (Barcelona, 2002). Egindakoak zabalduz, laster kalean izango du Magrebeko mairuzkoen gaztelaniari buruzko ikerlana. Euskal jatorriko ikertzaile hau, bere emazte M. J. Rubiera-rekin batera, arabiarren Euskal Herriko historiaren ere arduratu da (1982, 1984). Nolabait esateko, gurean izan dugun islamologorik aitortuenetakoa dugu Mikel Epalza irakaslea.

Itzultzaile eta lexikografo lana egin du **Julio Cortés Soroa** bilbotarrak. Estatu Batuetan North Carolina-ko Unibertsitatean Irakasle izan den honi zor zaio, kritikari jakitunen ustez, Koran-aren gaztelaniazko itzulpenik onena: *El Corán* (Bartzelona, Herder, 2005), eta baita *Diccionario de árabe culto moderno* deritzan hiztegia ere (Madrid, Gredos, 1999). Zalantzarik gabe, balio handiko bi argitalpen.

Beste eremu batera natorrela, Aita **Angel Kortabarría** (1919...) ekarri behar dut gogora. Espainian Filosofia irakatsi ondoren (1948-1964), oñatiar eta domingotar honek bere ikerkuntza El Kairoko "Institut Dominicain d'Études Orientales"etik egin du (1964-1986), eta gero Madriletik hainbat aldizkari berezitan (1986-2003). Pentsamendu erdiarrotarraren aztertzailea izan da Kortabarría, filosofia kristauaren erro arabiarren erakutsi nahi izan ditu, eta alor horretan San Alberto Handiaren obra aztertu du bereziki bere doktore-tesian eta gero. Misiolari domingotarrak mundu arabiarrean eraman zuten hizkuntza inkulturazioaren historia aztertu du, gainera, R. Penyafort eta R. Martí tartean direla (XIII-XIV. mendeak); bestalde, Erdi Aroko hizkuntzen irakaskuntzaren historiako funtsezko lanak egin ditu. Islamaren espiritualitateaz interesaturik ibili da beti. Nire albiste emaile izan dudana Aita R. Hernández domingotarrak honela laburtu du fraide lagunaren

obra: "Incansable investigador y publicista nos ha dejado numerosos escritos, verdaderos monumentos: sobre filosofía árabe, sobre el arabismo en la historia de la Orden [dominicana] y sobre la espiritualidad del Corán y el islamismo en general".

Filosofia arabiarraren historian ari den beste bat **Idoia Maiza Ozkoidi** dugu (Atarrabia, 1967). UNED-en dihardu Irakaskuntzan. Berari zor diogu La concepción de la *filosofía* de Averroes. Análisis crítico del *Tahafut al-tahafut* ('Kontraesanen kontraesana') (Madril, 2001). Averroes-ek (Ibn Rushd, 1126-1198) XIII. mendeko filosofia kristauri pasatu zion arazo larri bat aurkeztu zuen: Posible al da federa eta teologiara hurbilketa filosofiko bat egitea, fedearen edukiak arrazoiaren argitan jarri eta aztertzea. Maiza Ozkoidi aztergai horren azalpena Averroes-ek nola eman zuen erakusten saiatu da, bere doktore-tesi horretan bezala ondoko lan laburragoetan. Erdi Aroko Filosofia irakasten duen aldi berean, Averroes-en berezilarri ezaguna gertatzen ari da Idoia Maiza Kongresu eta aldizkari berezituetan (*Sofime*, *Endoxa*, etab.).

Gure artean ere Islamari ez zaio gaurkotasunik falta, munduko gatazkek gurean ere oihartzunik badutelako ez ezik migrazioek ere zerbait erakusten digutelako. Bilboko 2005eko Erljioarteko Kongresuak horrelako

zerbait erakutsi zuen (2005), eta garai berriez jabeturik (erlijioen arteko elkarriketaren izenean, eta inmigrazio hori ere badugulako, noski) agertu berria da *Korana*, Koranaren euskarazko lehenengo itzulpena (Ibaizabal Argitaletxea, 2007). Deustuko Unibertsitatetik Joxe Arregik koordinatutako lana izan da, eta Dionisio Amundarain eta Iñaki Ugaldek itzulia. Berriz ere topaleku historiko bat, beraz, soziala eta erlijioso.

5. Iragan-geroei begiratua

Aipatu ditudan garaiek egoera oso ezberdinetako tenoreak besarkatzen dituzte eta ia hamahiru mendeko historia, bi aldeak elkarrengandik hurbil bizi izandako sasoiak daude alde bate-tik, eta urrun edo bata bestearekin borroka gogorrean aritutako aldiak, bestetik.

Inoiz ez zen lortu gizartean alde bien arteko berdintasun sozial osoan bizitzea. Garai batez, euskal Dar *al-Islamean* edo Islamaren Lurraldean, kristauak izan ziren bigarren mailako herritarrak (713-1119); baina ondoren erreleboa etorri zen eta islamiarrak izan ziren kristauen menpekoak (1119-1516). Ezberdintasun sozio-politiko eta erlijioso haiek gorabehera, bigarren mailakoei beti aitortu zitzaizkien, alde batean nahiz bestean, nortasun juridikoren bat, erakunde propioak errespetatu zitzaizkien (ez beti

erabat), eta norberak bere fedean bizi ahal izan zuen.

Mendez mendeko bizikidetza horretan bi sinesmen eta erlijio-elkartetako (*Umma*, Eliza) erlijio-buruzagi gidarien harremana ez zen heldu elkar entzuteko solasa izatera, eta elkarren ezagutza bahitu eta oihertu bat nagusitu zen (agintari eta teologoek apologetika proselitista), fededun herritar xumeak bere egunerokotasunean elkarren ondoan bizi ziren bitartean. Berant Erdi Aroan sortutako eztabaida-literaturari Euskal Herrian ere lekurik eman zitzaion (Iruñea: R. Ketton), baina gero gure euskal lurraldeetan baino Mendebalde osoan eman zituen horrek bere emaitza mugatuak (R. Bacon, R. Llull, N. Cusa).

Gaztelako legeak indarrean jarri ziren arte, Nafarroako mairuzkoak bakean bizi izan ziren, Errege eta jaun-en babesean, eta mairuzkoekin ez zen izan juduen kontra egindako hilketa eta *pogrom*-ik. Erreinuko parte izan ziren.

1516tik aurrera, XVI. mende nahasi hartan, aitzitik, urak oso harrotuak etorri ziren Penintsulako mairuzkoentzat: onartutako kapitulazioen urraketa eta legez ezarritako bataioak (1502), Inkisizioaren erasoak, kultura eta hizkuntza arabiarren aurkako jazarpenak (1566), gerra armatua (1568), komunitate islamiarraren Penintsulako sakabanaketa programa-

tua (1570), azken buruan mairuzkoen erbesteratzea (1609).

Hori dena, ordea, Euskal Herritik irten eta gero etorri zitzaaien gainera euskal mairuzkoei. Eta hauek kanporatuta zirenean, euskal gizarteak bere Foruetan ispilatu zuen mairuarekiko errezeloa (errealitatez bezainbat amesgaiztoz elikatua), eta horretaz baliatu zen garaiko ideologia kaparetasun orokorra zaindu eta erbeste inperialean izan zitzakeen aukera sozialak samurrago eskuratzeko.

XIX-XX.etan topaletu aldrebesak izan dituzte islamiar eta euskal herritarrek: Afrikan gerratan ibili behar izan dute gureak, soldadu. Kolonialismoaren garaiak ziren. Hala ere, Vatikanoko II.etik honakoan zenbait euskal herritar misiolari eta jakitun saiatu da ildo berria urratzen, batez ere Afrikako zenbait Estatu berritan. Euskal herritar zenbaiten eskuetan, bestalde, islamologiak bere bidea egin du, eta eman dut horren adibideren bat edo beste.

Orain, XXI. mendera heltzean, sinestun kristau eta islamiarren bi gizarteak, oro har, une historiko-erlijioso kontrajarritan ere ageri zaizkigu: Europako gizarte kristau "sekular-tuak" inmigratioko gizarte islamiar tradizionalarekin topo egiten du, eta hori, alde bateko nahiz besteko "fundamentalismoei" gaina hartuta ere,

elkarrizketarako zailtasun gehitua izango da.

Ikusi egin beharko da musulman gehiengoaren duen zenbait Estatutan (Egipto, Aljeria, etab.) modernitateko emandako urratsek zer iradokitzen dioten hemengo etorkin islamiarrari (betiere Mendebaldean bizi dela, noski) tradizio kristauarekin elkarrizketan jarduteko. Nola molda laizitatearekin, herritarren eskubide zibilekin (emakumea?), zer egin Islamaren erroetan dagoen arabierazko kultura-rekin. Erantzunak bilatzeko galdera anitz.

Mendebaldean ezinezkoa da *kristandadera* itzultzea, eta jada *xariaren* araberako *Dar al-Islamik* ezin da

Europar ezarri. Hala ere, Kristautasunak eta Islamak, biak ere teologia eta historia izaki, elkarri eskaini behar dizkiote bere zinezko balioak, Europa laiko berrian elkarrekin bizitzeko, beharbada denak ere "sekularturik", baina balioak elkarri erakutsi eta elkarrekin landuz: transzendentziaren aitorpena, gizakiaren balio mundutar eta erlijiosoak, gizaki eta izadiarekiko solidaritatea (esaterako, gogora *zakat* edo limosna, gogora uraren historia islamiarra).

Islama berriz ere presente dago gurean, eta badirudi are presentego egongo dela, gainera. Historia zaharri begiratu biziera berriak sortu beharko ditugu denok ere, sinestun izan edo ez.

Bibliografía

Idazlanean erabilitako bibliografia osoa hona ekartzen ibili gabe, hona irakurleak oro har interesgarri izan dezakeen zenbait argitalpen.

AZPIAZU, J. A. (1997): *Esclavos y traficantes. Historias ocultas del País Vasco*. Donostia: Ttartalo.

BLACHÈRE, R. (1959): *Introduction au Coran*. Paris: Besson & Chantemerle.

CAÑADA JUSTE, A. (1980): "Los Banu Qasi (714-924)", in: Príncipe de Viana. 41, 1980, 5-96.

CAÑADA JUSTE, A. (1985): "Alava frente al Islam", in: *La formación de Alava* 1985: Comunicaciones I, 135-163.

DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (1979): *Historia de los moriscos. Vida y tragedia de una minoría*. Madril: Revista de Occidente.

EGAÑA, B. A. DE (1992 [c. 1783]): *Instituciones públicas de Gipuzkoa*, s. XVIII. Donostia: Foru Aldundia.

- EPALZA FERRER, M.** (1982): "El derecho político musulmán y su influencia en la formación de Alava (siglos VIII-XI)", in: (1982): *La formación de Alava* 1985: Comunicaciones I, 303-314.
- EPALZA FERRER, M.; VALLE DE LERSUNDI, J. DEL** (2007): "Vascos y árabes en el siglo VIII y en el XX", in: *Hesperia. Culturas del Mediterráneo*. 6. zenb., 2007, 123-153.
- EPALZA, M.** (1992): *Los moriscos antes y después de la expulsión*. Madrid: Fundación Mapfre.
- GARCÍA-ARENAL, M.; LEROY, B.** (1984): *Moros y judíos en Navarra en la baja Edad Media*. Madrid: Ediciones Hiperión. (Mairuena García-Arenal-ena da).
- LACARRA, J. M.** (1972): *Historia política del reino de Navarra, desde sus orígenes hasta su incorporación a Castilla*. Iruñea: Caja de Ahorros de Navarra.
- LOURIDO, R.** (ed.) (1992): *Marruecos y el Padre Lerchundi*. Madrid: Mapfre.
- MARTÍN DUQUE, A. J.** (1962): "El inglés Roberto, traductor del Corán. Estancia y actividades en España a mediados del siglo XII", in: *Hispania*. 22, 1962, 483-506.
- REGUERA, I.** (1999): "Marginación y fueros. Legislación excluyente y discriminatoria en el País Vasco en la Edad Moderna", in: González Mínguez et al. 1999: 163-185.
- RUBIERA DE EPALZA, M. J.** (1984): "Alava y los alaveses en los textos árabes medievales", in: *La formación de Alava* 1984: Ponencias, 385-393.
- SOURDEL, J.; SOURDEL, D.** (2007). *Dictionnaire historique de l'Islam*. Paris: PUF.